

CÂTEVA CONSIDERAȚII DESPRE GENEZA TETRAEVANGHELULUI BILINGV SLAVO-ROMÂN DE LA SIBIU (1551-1553)*¹

Levente NAGY
Université Eötvös Loránd, Budapest
nagy.levente@btk.elte.hu

Résumé Ioan-Florin Florescu a évoque récemment de sérieux arguments philologiques en faveur du thèse que le texte roumain du *T tra vangile de Sibiu* présente des concordances textuelles avec les traductions tchèques (notamment *Bible Olomoucká*, 1417, et *Bible Dr zďansk *, 1360) et allemandes du XVe siècle (les versions de l'édition de Johann Mentelin, 1466). Selon les recherches de László Hadrovics, il semble que les traducteurs du *Codex de Munich* (l' vang liaire le plus ancien en langue hongroise faisant partie de ladite Bible hussite) ont utilisé également les Bibles de Dresde et d'Olomouc, ainsi que la Bible allemande de Johannes Viler (1434-1435). De plus, on conn it bien que le Codex de Munich a été copié en Moldavie en 1466 et que le texte roumain du *T tra vangile de Sibiu* présente quelques caractéristiques du dialecte de la Moldavie du Nord. Ces données constituent la base de l'hypothèse selon laquelle la genèse du *T tra vangile de Sibiu* a également eu lieu dans un contexte hussite par analogie avec la Bible hussite hongroise. Dans mon étude, j'ai essayé de prouver que le *T tra vangile de Sibiu* a été traduit quelque part en Maramure  et dans le nord de la Moldavie dans une zone multiethnique et multilingue, le texte roumain étant transcrit plus tard dans le sud de la Transylvanie (Banat-Hunedoara). Les analogies philologiques entre le texte roumain et entre le texte tchèque de *Bible Dr zďansk * et de *Bible Olomoucká* et le texte allemand de la Bible de Mentelin ne semblent pas être le resultat de l'utilisation directe de ces sources par les traducteurs/éditeurs roumains, mais plutôt de l'existence d'un lexique religieux (biblique) commun oral multilingue utilisé réciproquement et alternativement par des prêtres plus éduqués, qui vivaient dans un tel environnement multiculturel.

Mots-clés : *T tra vangile de Sibiu*, roumain, traduction de la Bible, hussitisme, multilinguisme.

1. Introducere

 ntre anii 1544-1553 au apărut la Sibiu trei tipărituri chirilice: un catehism în limba română (1544), un tetraevanghel slavon (1546)  i un tetraevanghel slavo-român (1551-1553). Figura editorului acestor publica ii, Filip Moldoveanul (Philippus Mahler sau Philippus Pictor), este bine cunoscută în istoriografia românească, a a că nu voi

* *Quelques considérations sur la genèse du T tra vangile bilingue slavo-roumain de Sibiu (1551-1553).*

¹ Studiul de fa a a fost scris în cadrul grantului NKFIH 128 151.

insista asupra lui². În studiul de față voi vorbi doar despre *Tetraevanghelul slavo-român de la Sibiu* (TSR) Până acum s-au formulat două ipoteze privind geneza acestuia. 1. Ipoteza lui Demény Lajos: TSR a fost tradus în Moldova (există un strat dialectal moldovenesc în textul românesc) și este identic cu acel tetraevanghel care a fost dus de către un bătrân erudit moldovean (Filip Moldoveanu?) în 1532 la Wittenberg pentru tipărire³. Această traducere moldovenească înainte de tipărire a fost revizuită de către maestrul Filip (care era un sas din Moldova) la Sibiu pe baza Bibliei lui Luther (Demény 1971: 96-98). 2. Ipoteza Gheție-Mareș: traducerea românească conține „o serie de trăsături bănățene-hunedorene, mai numeroase și mai importante decât cele localizabile în Moldova”, deci TSR se datorează unei mișcări timpurii protestante din Banat și Hunedoara, fiind tradus tot aici „și pus sub tipar, după ce a fost revizuit de Filip Moldoveanu” (Gheție 1977: 190-191; vezi și Gheție 1966: 76-78, Mareș 1966, Mareș 1967: 65-77, Mareș 1982: 184-192).

Contribuția cea mai valoroasă din ultimii ani adusă la geneza TSR este, fără îndoială, cea a lui Ioan-Florin Florescu (Florescu 2010, Florescu 2015: 167-202). Dânsul a adus câteva exemple filologice convingătoare în sprijinul ipotezei conform căreia traducătorii TSR s-au folosit și de două biblii cehe, cel mai probabil Biblia de la Drezda (*Biblia Drážďanská*, scrisă în jurul anului 1360) și cea de la Olmütz (*Biblia Olomoucká*, 1417), precum și de Biblia germană a lui Johannes Mentelin, publicată în anul 1466. Un argument forte al lui Florescu este acela că noțiunea ‘farisei’ din *Mat.* 5:20 este redată în textul românesc prin *dubovnic*. În afară de *Biblia Olomoucká – židovských duchovníkov* (*Mat.* 3:7); *dubovníci židovští* (*Mat.* 22:41), în nicio altă traducere a textului biblic de până la 1550 nu este redat ‘fariseu’ cu *dubovnic*⁴. După această demonstrație filologică frapantă, Florescu ajunge la concluzia următoare:

Ipoteza mea este că echivalentul *dubovnic*, prin care sunt desemnați fariseii, provine dintr-o traducere românească mai veche, revizuită la Sibiu după Biblia lui Luther (sunt multe indicii în paginile *Tetraevanghelului* care conduc la presupunerea unei versiuni românești

² Cel mai important studiu despre Filip Moldoveanu este până azi Huttman/ Binder (1968). Vezi și Monok *et al.* (2008: 49-51).

³ Vezi scrisoarea din 11 martie 1532 al lui Nicolaus Pfluger: „Un învățat bogat din Moldova, bărbat în vârstă, care nu vorbește nemțește, ci latinește și polonă, a sosit la Wittenberg ca să-l vadă și să-l audieze pe Martin Luther și vrea să se îngrijească de tipărirea celor patru Evanghelii și a Epistolelor lui Pavel în limba română, polonă și germană, ca și când în Universitatea din Cracovia n-ar exista învățați atât de erudiți. Mă mir cum un învățat bătrân s-a lăsat într-atât ademenit de seducătorul acela și s-a dus atât de departe, din provincia lui, la Wittenberg” (*Acta Tomiciana*, XIV, Posnan, 1952, 203). Citez în traducerea lui Benga (2003: 87).

⁴ Vezi, de exemplu, la *Mat.* 5:20: „De nu va fi dreptate voastră mai mare decât cărtularilor și duhovnicilor, nu vreți întra în împărăția cerului” (TSR: 131). Vezi și: Florescu (2015: 168, 171, 175-176).

primitive). În cursul operațiunii de revizuire, făcută în grabă și cu numeroase greșeli, unii echivalenți din versiunea primitivă au trecut în textul final, ca transpuneri alternative alături de opțiunile revizorului sibian. Este și cazul alternanței duhovnic–fariseu, pe care revizorul o tolerează în versiunea finală, considerând, probabil, primul termen o adaptare culturală acceptabilă. Cât despre utilizarea echivalentului *dubornic* în versiunea românească primitivă, este posibil ca acesta să fi fost sugerat traducătorului fie de către un izvor cehesc consultat (de exemplu, o copie după *Biblia Olomoucká*), fie de un vocabular latin-german dintre așa-numitele vocabularii *ex quo*, foarte răspândite în secolul al XV-lea, în care lat. *pharisaens* este echivalat *eyn geystlich judde*, *ain gaistisch iud* etc. Ambele ipoteze ne conduc la un timp al acestei traduceri primitive anterior apariției Noului Testament al lui Luther (1522) (Florescu 2015: 176-177).

La prima vedere, sunt convingătoare și celelalte exemple aduse de către Florescu în sprijinul ipotezei sale. Astfel, de exemplu, redarea termenului slavon **КОРВАНЖ** (*corvan* ‘vistiér’) prin *comoră*, sau a termenului **СКОПИЦИ** ‘castrați’ prin *curați*, sau a lui **ВРѢТНИЦИ** ‘sac’ prin *saci de păr* se explică prin textul german al lui Mentelin: *schatz, keusch, herin* (vezi Florescu 2010: 48-49, Florescu 2015: 197-198). Forma *Ozǎzia* (numele lui Iosif) în *Mat.* 13:55, în textul slavon fiind **ЮСИИ**, ne trimite la *Biblia de la Dreșda*, în care găsim *Ozǎp, Ozǎia, Yoziás* (Florescu 2015: 196). Traducerea greșită a termenului **ГЕЕННА** (redat în textul românesc în general cu *iad*) în versetul *Mat.* 5:22 prin *vopaia focului* (**ГЕЕННѢ ОГНЕНЪКИ**) este explicată de către Florescu (2010: 66) tot prin textul *Bibliei Drážďanská*, unde noțiunea ‘gheena’ este tradusă cu *plamen obnyewim* (‘văpaia, flacăra focului’). În *Biblia Olomoucká*, în acest verset găsim *ohně pekelného* („focul iadului?”).

2. Husitismul și Tetraevanghelul de la Sibiu

Pe baza acestor concordanțe filologice existente între textul românesc și bibliile cehe, Florescu (2015: 200) a emis ipoteza că traducerea TSR s-a făcut într-un mediu husit. O analogie în sprijinul aceste teorii ar fi geneza Bibliei Husite maghiare:

Se știe că Biblia maghiară husită s-a tradus în Moldova, sursele germane și cehești fiind consultate ca versiuni auxiliare, iar la 1466 Evanghelia husită era copiată de un sas, la Trotuș, lângă Bacău (*Müncheni Kódex*). Dar convertiri la husitism nu au existat doar printre maghiari și sași (o marotă a istoriografiei românești), ci și printre catolicii români din Moldova și din Transilvania. O traducere românească a Evangheliei putea fi inițiată într-un astfel de mediu. Ultima migrație husită în Moldova, cea a Fraților bohemii expulzați din Moravia și din Ungaria, a avut loc în jurul anului 1481. O parte dintre husiți se vor întoarce în patrie după 1492, dar o comunitate importantă va continua să locuiască în Moldova de-a lungul secolului al XVI-lea, până când va fi absorbită de catolicism. Husiții din Transilvania (printre care se aflau și români) vor adera la mișcarea reformată. Traducerea românească a Evangheliilor sub influență husită putea fi întreprinsă fie în Transilvania, fie în Moldova de către refugiați husiți transilvăneni, ceea ce, în ambele cazuri, ar explica prezența în textul românesc al Tetraevanghelului a unui strat de limbă bănățenesc-hunedorean, pentru care Ion Gheție a adus mai multe argumente (Florescu 2015: 200-201).

Aș avea două observații la această concepție. În primul rând, ideea că textul biblic trebuie tradus în limbile vernaculare și că oricine are dreptul să-l citească și să-l interpreteze liber nu este o concepție pur protestantă și nici husită, ci o împărtășeau și umaniștii catolici, în frunte cu reprezentantul lor principal, Erasmus din Rotterdam. Datorită acestui fapt, primele traduceri vernaculare ale Bibliei, și în primul rând ale Noului Testament, au apărut atât în mediile catolice, cât și în cele protestante. Astfel, de exemplu, primul Nou Testament maghiar publicat în anul 1536 la Viena a fost tradus de către Pesti Gábor, un erasmist fervent, care a rămas, ca și maestrul său, tot timpul vieții sale catolic, ba chiar era în relații bune cu cercul umaniștilor vienezii catolici antiluterani (Udalricus Fabri, Wolfgangus Lazius, Johannes Fabri, Johannes Alexander Brassicanus)⁵. Așadar, ceea ce putem afirma cu siguranță este doar atât: că apariția TSR stă sub egida influențelor curentelor umaniste occidentale care vizau citirea și interpretarea liberă a textului biblic, o concepție care la vremea respectivă era total străină de toată Biserica Orientală, deci și de cea românească.

În al doilea rând, cred că analogia între traducerea TSR și cea a Bibliei Husite (*Huszita Biblia*) maghiare e forțată. Sunt total de acord cu Agrigoroaei (2018: 77-99) în privința faptului că influența husită asupra culturii românești a fost exagerată. Istoria coloniilor husite din Ardeal și, mai ales, din Moldova e bine cunoscută, dar despre aportul lor la cultura română avem doar supoziții și ipoteze. În literatura maghiară există chiar și astăzi discuții serioase în privința caracterului husit al Bibliei Husite și despre husitismul traducătorilor maghiari. Din Biblia Husită s-au păstrat trei fragmente. Unul este *Bécsi Kódex*, Codexul Vienez, aflat până la 1932 în biblioteca imperială din Viena, astăzi fiind depozitat la Biblioteca Națională Maghiară Országos Széchényi Könyvtár; copiat în jurul anului 1450, conține unele cărți din Vechiul Testament (cartea lui Ruth, a lui Daniel, a Esterei etc.). Sursa traducerii a fost probabil un *lectionarium* benedict sau premonstratens. Al doilea fragment (*Apor-kódex*) conține, pe lângă psalmii 56-150, și câteva imnuri și cântece religioase catolice. A

⁵ Pesti Gábor, în prefața sa din Noul Testament, referindu-se la Erasmus, scria următoarele: „Așa se pare că Erasmus – acest om înzestrat cu talent, dar cu și mai multă cultură – [...] contrazice ferm pe cei care nu vor ca cuvântul lui Dumnezeu să fie transpus în limba poporului și să fie interpretat de cei care nu sunt erudiți. Dar oare soarele nu bate asupra a toată lumea, oare învățătura lui Hristos nu este comoara tuturor? Hristos nu l-a refuzat pe nimeni, nici pe tineri, nici pe bătrâni, nici pe femei nici pe bărbați, nici pe săraci, nici pe bogați, nici pe cei care vorbeau alte limbi decât el. Cel mai bine ar fi, spune Erasmus, dacă Biblia ar fi tradusă în fiecare limbă, așa încât să o cunoască nu doar scoțienii și iberii, dar chiar și saraceni și turcii” (prefața lui Pesti, după Zvara 2003: 43). Pesti Gábor (1510-1546) era secretarul voievodului ardelean Báthory István (1477-1534). După moartea acestuia, în 1536, s-a dus la universitatea din Viena, de unde s-a întors la curtea regală din Buda. După ocuparea cetății Buda de către turci (1541), pleacă împreună cu regina Isabela în Ardeal, unde devine secretarul reginei.

fost copiat cândva la sfârșitul secolului al XV-lea; la începutul secolului al XVI-lea era în folosința călugărițelor din ordinul premonstratens, iar mai târziu a ajuns în posesia baronului și scriitorului ardelean Apor Péter (1676-1752), astăzi aflându-se la Muzeul Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe. Din punctul nostru de vedere, cel mai important fragment este cel de-al treilea, numit *Münchener Kódex*, aflat astăzi în Bayerische Staatsbibliothek din München. Codexul conține traducerea maghiară a celor patru evanghelii și o însemnare prețioasă la sfârșit: „e könyv megvégeztetett Németi Györgynek, Hensel Emre fiának keze miatt Moldovában Tatos városában, Úr születésének ezernégyszáz hatvanhatod esztendejében” [= această carte a fost terminată de mâna lui Németi György, fiul lui Hensel Emre, în Moldova, în orașul Troțușului, în anul o mie patru sute șaiszeci și șase de la nașterea Domnului] (*Münchener Kódex*, p. 402). Această informație a copistului este întărită și de continuatorul cronicii franciscanului Szalkai Balázs (*Chronica fratrum minorum de observantia provinciae Bozxae et Hungariae*), care, relatând răzmerițele husite din Sirmium survenite în anii 1438-1439, scria următoarele:

Tunc etiam duo literati de eadem Kamancze, videlicet Thomas et Valentinus, cum quibusdam hominibus insanis et mulierculis consilio inito, nocte recedentes ad Regnum Moldvae intraverunt, ubi iidem duo clerici haeresim praedictam seminantes, utriusque testamenti scripta in Hungaricum idioma transtulerunt. Quot ergo et quanta in eis apparet haeresis, sicut et ego legi, nemo hominum numerare possit, ex quo fuerunt simplices literati iuxta proverbium vulgare: simplex Theologus purus haereticus est, namistam dictionem: spiritus sanctus exposuerunt sic: zent zelleth (*Analecta*, p. 240)⁶.

Deși sunt discuții în literatura maghiară despre persoana literaților Thomas și Valentinus⁷, datele filologice arată fără îndoială că cele trei fragmente păstrate ale

⁶ „Doi literați din Kamancze, cu numele de Thomas și Valentinus, din sfatul unor oameni proști împreună cu nevestele lor în timpul nopții au plecat în Moldova, unde acești doi clerici, răspândind erezile lor prin predici, au tradus în limba maghiară cele două Testamente. Nici nu se poate spune în ce măsură este eretică această traducere, lucru care se arată și prin faptul că spiritus sanctus este tradus prin zent zelleth [adică vântul sfânt]. Acest lucru nici nu este de mirare, dat fiind faptul că traducătorii erau niște literați simpli (inculți) și așa cum spune proverbul: teologul simplu (incult, needucat) este un eretic pur”.

⁷ În trecut, acești Thomas și Valentinus au fost identificați cu doi studenți maghiari ai universității din Praga: Thomas Quinqueelesiensis (1399) și Valentinus de Újlak (1411). Este mai verosimil însă că Valentinus este identic cu Kamanci Balázs, care era student la Praga mai târziu (în jurul anului 1428). Vezi în acest sens Haraszti Szabó *et al.* (2017: 43). Pentru date mai recente despre geneza și autorii Bibliei Husite maghiare, vezi: Madas (1998: 50-52), Galamb (2009: 3-12), Korompay (2017: 53-60), Haraszti Szabó (2018: 126-127). Localitatea Kamanc (Kamenec) se afla în Sirmium (azi Sremska Kamenica, Kemenitz din Serbia), și nu trebuie confundată cu Kamianets-Podilsky din Ucraina, așa cum a făcut-o Agrigoroaei (2018: 81).

Bibliei Husite provin dintr-o sursă comună, iar pe de altă parte relatările cronicarului franciscan sunt demne de crezut. Faptul că în textul Bibliei Husite este aplicat un sistem ortografic maghiar construit pe baza principiilor ortografice exprimate de Jan Hus în *Orotographia Bohemica*, că anonimul franciscan consideră traducerea lui Thomas și Valentinus drept eretică și că acești doi „simplices literati” proveneau dintr-un mediu pe deplin husit ne îndreptățește să nu fim de acord cu prima parte (cu litere cursive) a afirmației domnului Agrigoroaei (2018: 81, 87):

si l'influence hussite n'est pas certaine dans la littérature hongroise, l'influence hussite sur la jeune littérature roumaine perd l'un des arguments les plus importants. [...] Il est alors impossible de considérer que la rédaction du «prototype» du Tétravangile de Sibiu, qui paraît remonter à une Bible tchèque de première rédaction, non-hussite, serait certainement due aux Hussites.

Deci influența husită a fost hotărâtoare asupra literaturii maghiare, dovadă că rămășițele ortografiei husite pot fi depistate chiar și în sistemul ortografic actual maghiar. Argumentele aduse mai nou de către Szabó (1989: 118-129), citate și de către Vladimir Agrigoroaei, în privința explicării ortografiei prin alte influențe decât cele husite și a traducerii textului biblic într-un mediu franciscan nu rezistă criticilor filologice⁸. Cu partea a doua a citatului domnului Agrigoroaei însă sunt total de acord: traducerea TSR nu trebuie căutată cu orice preț într-un mediu husit. Pe baza acestor considerente, Agrigoroaei (2018: 88-90) emite ipoteza că prototipul TSR ar veni din zona Banat-Hunedoara, zonă în care se pot depista atât unele inscripții românești de pe picturile murale datând din prima jumătate a secolului al XV-lea, cât și prezența husiților și a franciscanilor trecuți prin Bohemia (de exemplu, Ioan de Capistran).

Luând în considerare cele expuse mai sus, o ipoteză verosimilă privind geneza TSR ar fi următoarea. Traducerea s-a făcut înaintea apariției primelor biblii cehești tipărite (Biblia de la Praga, 1488) pe baza unor manuscrise care conțineau textul *Bibliei de la Drezda* și al *Bibliei Olomoucká*. Traducătorul trebuia să fi fost un umanist ardelean sau moldovean trecut prin Universitatea din Praga. După cele mai recente cercetări, în perioada 1348-1525 au studiat 31 de studenți ardeleni la Universitatea din Praga. Din datele de care dispunem se poate afirma că niciunul dintre ei nu era român, în marea majoritatea lor fiind sași și într-un număr mai mic maghiari. Nu avem date nici despre cunoștințele lor de limbă română⁹. Din când în când, în literatura de specialitate apare teoria că acel Iacob despre care episcopul catolic din Baia, Ioan Ryza, vorbește în scrisoarea sa din 5 martie 1431 adresată episcopului de Cracovia, Zbigniew Oleśnicki, este identic cu Jacobus de Molda, student al Universității din

⁸ Pentru refutarea argumentelor lui Szabó, vezi: Galamb (2009), Korompay (2017: 60-61), Haraszi Szabó (2018: 125-128).

⁹ Pentru identificarea și biografia studenților ardeleni de la Universitatea din Praga, vezi Haraszi Szábo *et al.* (2017).

Praga între anii 1407-1410. Din scrisoarea lui Ioan de Ryza reiese că acest Iacob, fugind din temnița de la Cracovia, s-a stabilit la Bacău și este un husit fervent („înveninat de otrava sectei Wiclefiștilor”), critică acerb toată Biserica Romană, dar mai ales pe papa, care ar fi „târfa Agnes, care ar fi născut și un copil”¹⁰. Primul care l-a identificat pe acest Iacob din Bacău cu studentul praghez Jacobus de Molda a fost Jan Macûrek. Mai târziu s-a ivit și ipoteza că acest Iacob ar fi fost „un student moldovean, care frecventase universitatea din Praga între 1407-1410” (Daniel 2007: 154). Pe baza acestor considerente, oare de ce nu am putea formula ipoteza următoare: Jacobus de Molda, studentul moldovean de la universitatea din Praga și husitul zelos din Bacău, a fost cel care a folosit la traducerea Tetraevanghelului slavo-român cele două biblii cehești. În acest caz chiar ar funcționa și analogia cu Biblia Husită maghiară.

Pe lângă faptul că existența unui text biblic românesc în prima jumătate a secolului al XV-lea ar fi de-a dreptul o senzație, sunt și alte considerente care nu sprijină valabilitatea acestei ipoteze. Din cercetările mai recente reiese clar că Iacobus de Molda nicidecum nu putea să fie „un student moldovean”. Jacobus Moldanie (așa figurează numele lui în matricula universității pragheze) era originar nu din Moldova, ci din localitatea Moldava nad Bodovu (în limba germană Moldau, în limba maghiară Szepsi) care se află azi în Slovacia, lângă orașul Košice. Era student într-adevăr la universitatea din Praga între anii 1402-1410 (Haraszti Szabó *et al.* 2017: 72). Ce s-a întâmplat cu el după părăsirea universității, nu știm. Teoretic, putea chiar să fie identic cu acel Iacob care din temnița de la Cracovia fugise în Moldova. Chiar dacă ar fi fost așa, cred că dintre traducătorii evangheliarului sibian putem să-l excludem, fiindcă datele mai sus enumerate arată că nu avea cum să știe limba română.

Din secolul al XV-lea avem cunoștință încă despre doi intelectuali care pare că ar fi fost de origine română și au frecventat câte o universitate europeană. Un anumit Johannes Moldaviensis de Teleyth, adică Tileagd (din Bihor), se înscria în anul 1493 la universitatea din Cracovia. Nu avem nicio altă informație despre viața lui, dar după nume se pare că a fost de origine română (Tonk 1979: 266) Andreas Clementis Balachi de Dena (Deva), care se înscrie în anul 1492 la universitatea din Viena, se poate considera, după nume, tot de origine română (*ibid.*: 204). Despre ei s-ar putea închipui mai bine decât despre Jacobus Moldanie că ar fi participat la traducerea TSR. Johannes Moldaviensis la universitatea din Cracovia precis că a învățat și limba cehă, ea fiind la vremea respectivă lingua franca a culturii aristocratice din Polonia (Verkholantsev 2008: 17). Studentul de la Viena Andreas Clementis Balachi precis că știa limba germană, deci el putea să folosească la traducere Biblia lui Mentelin. Tot prin el s-ar explica și prezența elementelor dialectale bănățene și hunedorene în textul românesc, fiind originar din Deva. Până când nu vom avea date mai multe despre

¹⁰ Scrisoarea lui Ioan de Ryza în traducerea românească în *Călători* (I, p. 65).

acești intelectuali români din secolul al XV-lea, nu putem afirma mai mult despre rolul jucat de ei în traducerea TSR. În plus, trebuie să luăm în considerare faptul că e greu de închipuit ca un cărturar român trecut prin universitățile din Cracovia sau din Viena să nu folosească în timpul traducerii textul latin sau grec al Noului Testament. Or, în textul TSR, cel puțin până la ora actuală, nu a fost descoperit niciun procedeu de traducere care ar dovedi influența variantei latine sau grecești a textului neotestamentar.

3. Concordanțe, influențe, accidente

Toate ipotezele expuse mai sus pot fi formulate numai în cazul în care acceptăm teoria lui Florescu conform căreia în geneza TSR au fost folosite ca surse de control cele două biblii cehești, precum și biblia germană a lui Mentelin. Unele probe filologice aduse de către domnul Florescu în sprijinul ipotezei sale nu sunt însă destul de convingătoare pentru mine. Astfel, de exemplu, versetul *Mat. 26:67* sună așa în traducere românească: „Atunce scuipiră pre fața lui să-l *batia pre dupo cap*”. Fragmentul cursiv din propoziția de mai sus nu se găsește nici în textul paralel slavon și nici în traducerea lui Luther. Iată interpretarea dată acestui fenomen de către Florescu (2015: 197):

Niciunul din termenii slavoni nu conduce la interpretarea „pre dupo cap” din Tetraevanghel. Acest adaos nu poate fi explicat nici prin apelul la Biblia lui Luther, unde găsim traducerea „und schlügen jn mit feusten” („și îl loveau cu pumnii”). Din nou, o interpretare similară se regăsește atât în edițiile după *Mentelin*, „und schlügen in mit halsschlegen” („și îl loveau cu lovituri peste gât”), cât și în Biblia Olomoucká, „a pošijky jej tepiechu” („și îl băteau peste grumaz”).

O traducere absolut identică cu textul ceh și cu cel german al lui Mentelin o găsim însă în traducerea maghiară a Noului Testament al lui Pesti Gábor: „akkor ötet arcúl pökdössék és *nyakon csapdossák valá*” [= atunci îl scuipară pe față și îl loveau de peste gât]. (Pesti, *Új Testamentum*, p. 61). Dar exact în această formă se găsește fraza respectivă și în Noul Testament editat de către Erasmus: „Tunc expuerunt in faciem eius et colaphis eum caeciderunt”¹¹. Chiar dacă acest fragment lipsea atât din textul slavon, cât și din cel al lui Luther, totuși era prezent nu doar în Biblia cehă și în cea germană a lui Mentelin, ci și în alte biblii cu o circulație destul de largă la vremea respectivă.

¹¹ Citez din ediția: *Novi Testamenti editio postrema per Desiderio Erasmum Roterodamum, Tiguri [Zürich], 1541, 95*. În latina clasică *colaphus* însemna ‘lovitură de pumn’, dar din dicționarul lui Szenci Molnár Albert (*Dictionarium Latino-ungaricum*, Norimberga, 1604) știm că în sintagmele *colaphum infringere*, *caedere*, *ducere* etc. avea și sensul de ‘a lovi de după grumaz, de după gât’. Asta este deci cauza pentru care în Biblia lui Mentelin apare în acest loc termenul de *halsschlegen*.

Foarte interesantă este și redarea termenului *gentes*. În textul slavon găsim întotdeauna *язык* ('limbă'), care în traducerea românească este redat ori exact cu *limbă*, ori cu *pagân*. Un procedeu absolut identic cu cel pe care Florescu l-a depistat și în cazul traducerii noțiunii 'fariseu' care în TSR este redat, alternativ, ori cu *farizeu*, ori cu *dubornic*.

<i>Mat.</i>	<i>Biblia Olomoucká</i>	<i>Mentelin</i>	<i>Luther</i>	<i>Tetraevanghelul de la Sibiu</i>
4:15	cěsta mořská za Jordánem v Galilei <i>pobanské</i>	ein weg dez mers anderthalb des iordans galile der <i>heiden</i>	das Land am Meer, das Land jenseits des Jordans, das <i>heidnische</i> Galiläa	cale pre lângă mare decinde de Iordan <i>limbile</i> Galileiului.
10:5	cěstú, ješto jest ku <i>pobanstvu</i> nechodte	in den weg der <i>heiden</i> get nit	Geht nicht den Weg zu den <i>Heiden</i>	în cale <i>pagânilor</i> nu mergeți
10:18	ak králom ak biskupom budete vozeni na svědečstvie jim a <i>pobanstvu</i>	zu den kunigen und zu den richtern (judecători) umb mich in zu eim gezeung und den <i>leuten</i> .	Und man wird euch vor Statthalter und Könige führen um einetwillen, ihnen und den <i>Heiden</i> zum Zeugnis	și înaintea vl[ad]icilor și crailor duce-vo-vor prentu mine cum se fiți martoria pre ei să <i>pagânilor</i> .
12:18	položim duch moj nan a súd <i>lidem</i> zvěstuje	Ich setze mich mein geist auf in: und er derkundet den <i>leuten</i> das urteil	ich will meinen Geist auf ihn legen, und er soll den <i>Heiden</i> das Recht verkündigen.	pus-am duhul miu spre ei, și giudecata <i>pagânilor</i> da-va în știre.
12:21	a v jeho jmě <i>lidé</i> budú naději jmieti	und die <i>lent</i> versehent sich an sein namen	und die <i>Heiden</i> werden auf seinen Namen hoffen	și spre numele lui <i>pagâni</i> vor upovai.
20:19	a dadie jej <i>pobanstvu</i> , aby jim klamali	und antwurten ihn den <i>heiden</i> zu erspotten (a slava) und zu geiseln biciui	und werden ihn den <i>Heiden</i> überantworten, damit sie ihn verspotten a bate joc und geißeln	și-l vor da <i>limbilor</i>
20:25	viete-li, že kniežata <i>pobanská</i> panují nad nimi	ihr wisst das die <i>fürsten der leut</i> herschent der ihren	Ihr wißt, daß die <i>Herrscher ihre Völker</i> niederhalten und die Mächtigen ihnen Gewalt antun	știți că <i>domni pagânilor</i> domnesc cu ceste

Din tabelul de mai sus se vede clar că biblia cehă și cele germane în general redau termenul *gentes* cu ‘păgâni’ (*pohanstvu, paganum* etc.), dar în unele locuri se găsește și ‘oameni’ (*lidem, lidé, lent, leuten*) ori ‘popoare’ (*Völker*). În textul românesc ori găsim traducerea exactă făcută după textul slavon (ꙗꙗзник – *limbi: Mat. 4:15; 20:19*), ori cuvântul *păgân*. Oare acolo unde în textul românesc găsim cuvântul *păgân* ar trebui să presupunem că sursa directă a traducătorului român a fost un text în care la locul respectiv se găsește tot ‘păgân’? Dar atunci cum explicăm inconsecvența totală a redării termenului *gentes* în textul românesc? De ce, în cazul versetului *Mat. 4:15*, traducerea românească merge după textul slavon, în ciuda faptului că toate celelalte trei surse posibile au la locul respectiv ‘păgân’? La *Mat. 10:18* oare *Biblia Olomoucká* sau Noul Testament al lui Luther a fost sursa traducerii românești? Dar atunci la *Mat. 4:15* și la *Mat. 20:19* oare de ce nu a luat în considerare traducătorul nici biblia cehă, nici pe cea a lui Mentelin și a lui Luther?

Demény (1971: 97) a semnalat faptul că în zacealele 107 și 109 (*Mat. 26:47; 26:51*) termenul slavon pentru ‘arhieru’ este redat cu *mitropolit* și, fapt mai interesant, cu *piscup*. Deci mitropolitul este cel care îl va condamna pe Isus la moarte, așa cum Caiafa, căruia Iuda i-l va vinde pe Isus, este numit *piscup*: „Cu un singur cuvânt ‘mitropolitul’ și ‘piscopii’ sunt cei care l-au osândit la moarte, ei au uneltit împotriva lui” (*ibid.*: 98). Fiindcă „în nici o altă ediție românească a evangheliei lui Matei nu mai figurează mitropolitul și ‘piscopii’ ca principali uneltitori împotriva lui Isus”, Demény (*ibid.*) ajunge la concluzia că „tipărirea – dar poate și traducerea – *Tetraevangelului slavo-român* s-a făcut într-un mediu eretic, protestant, care nu recunoștea ierarhia bisericii”. Oare ce fel de sursă i-ar fi sugerat traducătorului român să redea termenul ‘arhieru’ cu ‘episcop’? Cuvântul original grec în aceste locuri era ἀρχιερέων (în textul latin *principis sacerdotum*), păstrat peste tot și în textul slavon (архирей, архирене). În textul românesc, acest termen este redat în trei feluri: *mitropolit*, *vladică* și *piscup*. Nici în cele două biblii cehești, nici în cele germane (*Mentelin, Luther*) termenul ἀρχιερέων niciodată nu este redat cu ‘episcop’. Găsim însă exact această traducere (*biskup*) în Noul Testament polon al lui Stanislaw Murzynowski:

<i>Mat.</i>	<i>Olomoucká Biblia</i>	<i>Mentelin</i>	<i>Luther</i>	<i>Murzynowski</i>	TSR
26:47	poslaný ot kniežat <i>popových</i> a starších z lidí	gesant von den fürsten den <i>pfaffen</i> und von den alten des volks	von den <i>Hohenpriestern</i> und Ältesten des Volkes	od <i>Biskupów</i> i od starszych ludu	de la <i>piscup</i> și batrânii poporului
26:51	a udeřiv sluhu kniežete <i>popového</i>	und schlug den knecht des fürsten der <i>pfaffen</i>	nach dem Knecht des <i>Hohenpriesters</i>	i uderzywszy na sluge <i>Biskupiego</i>	și loă o slugă a <i>piscupului</i>

27:6	stříbrných kniežatom <i>popovým</i> a starším a řka	die fürsten der <i>pfaffen</i> namen die silberin	die <i>Hohenpriester</i> nahmen die Silberlinge und	<i>Biskupi</i> zaś wziąwszy srebrné	<i>vladicii</i> iară lură arginture
------	--	---	---	---	--

Oare putem afirma în acest caz că traducătorul român s-a folosit de traducerea polonă? Noul Testament al lui Murzynowski nu a fost luat în considerare de către Florescu (2010: 67) în analiza genezei TSR. Și pe drept cuvânt, fiindcă prima parte a Noului Testament polonez (care conținea deja *Evangelia lui Matei*) a apărut la Królewiec în 1551, deci era aproape contemporan cu tipărirea *Tetraevanghelului de la Sibiu* și astfel, din cauza cronologiei, ar fi greu de presupus vreo influență directă. Totuși, merită semnalate și alte analogii între textul polon și cel românesc. Astfel, de exemplu, traducerea verbului *прѣидѣ* („venind”, lat. *venientem*) în versetul *Mat.* 16:28 este înlocuită în textul românesc cu verbul *mergând*: „pana vor vedea fiul ominesc *mărgând* în împărăția sa”. Traducerea este explicată de Florescu (2010: 65) prin influența *Bibliei Olomoucká*, unde găsim textul următor: „syna člověchieho *jdúce* v svém králevství” [= fiul omului merge în regatul său]. Însă exact această substituție o găsim și în textul polon: „syna człowieczégo a on *idzie* w królestwie swoim” [= fiul omului merge în regatul său]. Același lucru putem depista și în cazul prezenței termenului *râu* în textul rugăciunii *Tatăl nostru* în varianta din TSR: „însă izbăvește de *reu*” (*Mat.* 6:13). Camară (2011: 39) a demonstrat convingător că „nu există nicio versiune slavonă a orăției dominicale în care să fie prezent termenul *zlo* [„râu”]. El este prezent însă în versiuni slave moderne”. Și într-adevăr corespondentul termenului slavon îl găsim atât în *Biblia Olomoucká* („ale zbav ny ot *zlebo*”), cât și în Noul Testament al lui Murzynowski („ale nás zbáv’ ode *zlego*”). Atunci oare care dintre cele două variante slave moderne (cehă sau polonă) a fost sursa directă a traducerii românești? Filologii poloni au dovedit că Murzynowski a folosit o singură sursă, și anume Noul Testament latin al lui Erasmus (Wodecki 1998: 1201-1208), deci analogiile între textul ceh și polon nu se pot explica prin folosirea bibliilor cehești.

Luând în considerare toate cele expuse mai sus, putem formula ipoteza următoare în privința genezei TSR: cineva traduce textul slavon, care mai târziu este colaționat cu alte patru (sau cinci) surse total diferite și foarte îndepărtate în timp: *Biblia Drážďanská* (1360), *Biblia Olomoucká* (1417), Biblia lui Mentelin (1466), Noul Testament al lui Luther (1520) și eventual al lui Murzynowski (1551). De ce surse așa de multe și așa de diferite? Ce rost avea și cum era posibilă folosirea de către traducătorul/colaționatorul român al textelor cehești vechi de 100-150 de ani și, pe deasupra, nepublicate? Cum și unde au făcut rost traducătorii români de *Biblia Olomoucká* și de *Biblia Drážďanská*? De ce ar fi folosit traducătorii români două variante germane diferite la revizuirea traducerii românești? Dacă presupunem, în cazul fiecărei surse, o influență directă, adică dacă admitem că fiecare dintre cele patru sau cinci biblii au fost în mâinile tradu-

cătorilor/colaționatorilor români, atunci complicăm prea mult problema și deschidem o sumedenie de întrebări, la care cu greu putem găsi răspunsuri.

4. Oralitatea secundară și traducerea textului biblic

În cele ce urmează, aș dori să aduc câteva exemple filologice care ne-ar putea ajuta la elucidarea acestei enigme. În versetul *Mat. 26:53* găsim următorul text în TSR: „sau pare ție că eu nu poci astăzi agiunge cu ruga me pre tată-miu, și se-mi dee mai mult necât doosprezece *întunerece* de ingeri?” Foarte nepotrivit este aici cuvântul *întunerece*, mai ales dacă luăm în considerare că traducătorul redă cu acest termen un cuvânt foarte simplu: *legiune*. În coloana slavonă a *Tetraevanghelului*, la locul respectiv, bineînțeles, se află **ЛЕГЕВНА: ДВА НАДЕСНАТЕ ЛЕГЕВНА АНГЕЛЪ** așa cum se întâmplă și în cazul variantelor latine și grecești ale fragmentului respectiv (*legiones angelorum*, *λεγεῶνα ἄγγέλων*). Însă în *Biblia Olomoucká* și în Biblia de la Drezda găsim formele următoare: *i dá mi nynie wiece než **dvandácte tem anjelóv**/ by mi dal ninye wiece nežli **dwanadst tem andyellow***? Cuvântul ceh *tma* (la plural *tem*) provine din slavona veche: **ТЪМА**. Termenul slavon, la rândul său, este un împrumut turcesc: *tümän, tümen*, care avea sensul de ‘legiune, mulțime’ sau exact ‘zece mii de oameni’. Astfel, în textele slavone termenul grecesc *λεγεῶνα* este redat de foarte multe ori cu **ТЪМА**. Însă în slavonă veche, în momentul împrumutării cuvântului *tümän, tümen*, exista deja termenul **ТЪМА** cu sensul de ‘întuneric’ (Hadrovics 1994: 20-21); din derivatul cuvântului respectiv avem românescul *temniță* < sl. *tĭminica, timinica*. Din cauza omonimiei cuvântul slavon a intrat în limba cehă și polonă cu sens dublu: pe de o parte însemna ‘legiune, mulțime’, iar pe de altă parte ‘întuneric’. Astfel, în Biblia de la Drezda și în *Biblia Olomoucká* termenul *λεγεῶνα*, lat. *legio* ~ *legiones* este redat totdeauna cu *tma*, sau la plural cu *tem*. Redarea cuvântului *legiones* cu ‘întuneric’ se găsește însă și în Noul Testament polon al lui Murzynowski: *a on mi stawi więcyj niż dwanaście **ciemni Aniołóv***? În celelalte biblii cehești editate înaintea anului 1551 termenul respectiv nu este redat niciodată cu *tma*. Merită să reținem și faptul că în unele biblii germane din secolul al XV-lea termenul *legiones* este redat cu *Finsternis* (‘întuneric’). Astfel, de exemplu, în Biblia lui Mentelin: *und er geb mir mer denn **XII schar oder vinsterniss der engel***. Hadrovics László a demonstrat că redarea cuvântului *legiune* în germană cu termenul *vinsterniss* (*Finsternis*) se explică prin faptul că și traducătorul german s-a folosit de un izvor ceh. În glosarele medievale latino-germane printre echivalentele cuvântului latin *legio* se găsește și termenul de *finsternis, fensternes* (Diefenbach 1857: 322; vezi și Hadrovics 1994: 20-21). Termenul *Finsternis* însă apare exclusiv în bibliile germane traduse înaintea Noului Testament al lui Luther (1522), care redă pasajul respectiv sub forma următoare: *zwölf Legionen Engel schickte*.

La prima vedere, toate datele enumerate mai sus întăresc ipoteza lui Florescu (2010, 2015): traducerea lui ‘legiune’ cu termenul *întuneric* se datorează folosirii textului ceh sau a celui german al lui Mentelin.

Textul slavon	<i>Psaltirea Scheiană</i>	<i>Psaltirea românească, (1570)</i>	<i>Psaltirea slavo-română (1577)</i>	<i>Psaltirea de la Bălgrad (1651)</i>
и тѣмѡ одеснѡ тѣж ктѣвѣж непркѡлжитса	căde-va de parte ta mii și <i>întunerece</i> de dreapta ta	cădea-va de partea ta mii și <i>untunerece</i> de-a dreapta ta	cădea-va de partea ta mii și <i>untunerece</i> de-a dreapta ta	cădea-vor de laturea ta mii și <i>zeace mii</i> de-a dreapta ta

Consultând însă CETRIV, reiese că *întunerece* cu sensul de ‘oaste, mulțime, zece mii (de oameni)’ se găsește regulat în textele românești scrise în perioada 1560-1632. Iată câteva exemple preluate din corpus:

Text biblic	<i>Codicele Bratul (1560)</i>	<i>Lucru apostolese (1566)</i>	<i>Noul Testament de la Bălgrad (1648)</i>
<i>Fapte</i> 19:19	și puseră prețu lor și aflară prețu de cinci <i>întunerece</i>	și tocmiră prețul lor și aflară argint cinci <i>întunerece</i>	aflară samă ca de <i>cinzeți de mie de denari</i>
<i>Iuda</i> 1:14	veni-va Domnul întru svinții <i>întunerece</i> de îngerii săi		iată vine Domnul cu <i>multe mii</i> de sfinți ai Lui
<i>Fapte</i> 21:20		vezi frate, câte <i>întunerece</i> sînt de iudei	vezi frate, câte <i>mii de jidovi</i> sunt

Liturghiurul lui Coresi (1570):

Har dămu-ți și de slujba aceasta ce den mîinile noastre a lua înfrîmșeșit-ai, ție amu înainte-ți stau mii de arhangheli și *untunerece* de îngerii, heruvimi și serafimi șestocrițați, ceia cu ochi mulți rădicîndu-ș țăriia.

Coresi, Evanghelie cu învățătură (1581):

Cărțile se vor deșchide și judecătoriu nefățarnic va ședea și *untunerece* de îngerii fără de număr slujindu-i.

Văzui, pînă cînd scaunele puseră-se și cel den zilele vechi șezînd; și rîu de foc cura pre dinaintea lui, și mii de *untunerece* sta înaintea lui, și *untunerece* de *untunerece* slujia lui.

Noi amu vinovați sîntem lu Dumnezeu mii și *untunerece* de păcate, iară Dumnezeu iaste fără de păcate.

Și-ș deaderă pre sine spre *untunerece* de chinure și se răstigniră pentru Hristos.

Iară spre al Eleonului, cu *untunerece* de sfinți deștîns Hristos, toți-i sfinți, și pre toți mîngîia.

Întru apostoli fire făcea, ce mii și *untunerece* de aceia împlură-se, derepce amu că aceasta dulceață vrea să priimească carei credea.

Alexandria (din Codex Neagoeanus, 1620):

Toți, că te-au pus Dumnezeu împărat pre multe *întunerece* de oameni.

Cronograful lui Moxa (1620):

Iată eu voi arăta corbului negreala, că era o besecareă aproape de Sveta Sofia și era strînsă cărți într-însa trei *întunerece* și trei mii.

Pravila aleasă a lui Eustratievici (începutul secolului al XVII-lea):

Iarî răutatea mâinii iaste aceasta: dentăi, răpștea urăciunea, ce nu iubeaște binele nemăruii și svadele carele aduc bătăile și uciderile de să fac morți și alte *întunerece* de răuțiț.

Deci termenul *întunerece* în secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea era folosit în mod obișnuit atât în textele religioase, cât și în cele laice cu sensul de ‘mulțime, oaste, o mie sau zece mii (de oameni)’. Luând în considerare acest lucru, cred că nici în cazul TSR nu trebuie să presupunem în mod obligatoriu o influență directă a textului ceh sau german în traducerea lui ‘legiune’ prin cuvântul *întunerece*.

O situație asemănătoare se poate observa chiar și în cazul Bibliei Husite maghiare. În *Codexul Apor*, termenul *legiones* din *Mat. 26:53* este tradus exact cu varianta maghiară a cuvântului **тѣма**, așa cum se află și în bibliile cehești, polone, germane și în *Tetraevanghelul de la Sibiu*: „Avagy nem kérhetem az én szent atyámat, hogy küldene nekem *tizenkét themen* anygalt?” Cuvântul maghiar *themen* – în *Codexul Apor* cu sensul de ‘oaste, legiune’, astăzi având însă forma de *tömény* cu sensul de ‘enorm, concentrat’ – provine exact din același cuvânt turcesc (*tümen, tümen*; TESz, p. 962) care prin intermediul slavonei a ajuns în limbile cehă și polonă. Un fenomen absolut identic se întâmplă și în cazul cuvântului deja tratat ἀρχιερέων, *principis sacerdotum, pontifices*, sl. **архиерен, архиерене**, care este tradus în TSR prin termenii *piscup* sau *vladică*, în conformitate cu textele cehești și polone. O analogie perfectă găsim însă și în *Codexul de la München*, în versetele *Marc. 15:11, Ioan 7:45; 11:47*:

	<i>Vulgata</i>	Biblia Husită (<i>Münchener Kódex</i>)	Coresi, <i>Tetraevanghel</i> , 1561
<i>Ioan</i> 7:45	venerunt ergo ministri ad <i>pontifices</i> et pharisaeos	Jövének azért az szolgák az <i>püspökökhöz</i> és az leváltakhoz.	veniră slugile cătră <i>mai marii preoți</i> și farisei

Am văzut mai înainte că un argument forte al lui Florescu în formularea ipotezei potrivit căreia traducătorii TSR au folosit ca sursa *Biblia Olomoucká* era traducerea termenului ‘fariseu’ cu *dubovnic*, întrucât corespondența fariseu-duhovnic nu se găsește în nicio altă traducere a Bibliei din secolele XV-XVI. Însă în *Codex Jordánszky*, copiat între anii 1516-1519, care conține traducerea maghiară a Noului Testament și unele fragmente din Vechiul Testament, în versetul *Mat. 23:25* cuvântul *pharisei* este redat cu termenul *szerzetesek*, adică ‘călugări’, care este foarte aproape de semnificația termenului *dubovnic*:

	<i>Vulgata</i>	<i>Codex</i> <i>Jordánszky</i>	TSR	<i>Biblia</i> <i>Olomoucká</i>
<i>Mat.</i> 23:25	Vae vobis scribae et <i>pharisei</i> hypocritae	Jaj tünéktek írástudók és <i>szerzetesek</i> , képmutató	Vai de voi carturarilor și <i>farizeilor</i> fățarnicilor	hoře vám, mistři a <i>dubovníci</i> , pokrytci

Din exemplele mai sus enumerate se vede clar că unii termeni din textul grec, latin sau slavon al Bibliei sunt redați cu termeni identici sau similari în traduceri foarte diferite (cehe, polone, germane, maghiare, române) între care este greu de dovedit vreo legătură directă. Cred, deci, că este mai ușor să presupunem o terminologie plurilingvă biblică orală comună existentă în Bazinul Carpatic în secolele XV-XVI decât să încercăm să dovedim în fiecare caz o preluare directă din diferite surse textuale ale termenului respectiv. Persoanele eclesiastice sau, eventual, laice care se ocupau cu traducerea textului biblic, trăind într-un mediu multilingvistic și multietnic, vorbeau cu siguranță mai multe limbi, deci cunoșteau reciproc terminologia biblică utilizată în diferitele limbi naționale. Toate acestea întăresc ipoteza genezei TSR în „Rutenia”, adică în zona Maramureșului și a Moldovei de Nord (Agrigoroaei 2018: 81-82). Aceasta este singura zonă a Bazinului Carpatic unde cele cinci limbi (cehă, polonă, germană, română, maghiară) erau vorbite în cursul secolelor XV-XVI. Deci era un mediu optim pentru formarea unui lexic biblic comun multilingv.

Și exact acesta este contextul în care într-adevăr există analogii între metoda folosită în traducerea Bibliei Husite maghiare și a TSR. Hadrovics (1994) a încercat să demonstreze că traducătorii Bibliei Husite maghiare au folosit ca surse Biblia de la Drezda, *Biblia Olomoucká* și biblia germană a lui Johannes Viler din 1434-1435 rămasă în manuscris, aplicând exact aceleași metode filologice pe care le folosea și Ioan-Florin Florescu. Iată câteva exemple aduse de Hadrovics. În versetul *Mat. 13:47* în *Codexul de la München* termenul latin *sagena* („plasă, mreajă, năvod”) este redat în textul unguresc cu *varsa*. După părerea lui Hadrovics, *varsa* dovedește influența Bibliei de la Drezda, unde la locul respectiv se găsește tot termenul *vars*, pe când în *Biblia Olomoucká* găsim *nevodu* (*ibid.*: 52). Acesta din urmă provine din termenul slavon **НЕВОДЪ**, termen care este folosit, la locul respectiv, și în TSR: **НЕВОД** („năvod”). Madas (1995: 650) a atras atenția însă asupra faptului că exact în acest verset la locul respectiv și în *Codexul Jordánszky* termenul latin *sagena* este redat în ungurește tot cu *varsa*. Or, în cazul *Codexului Jordánszky* este exclusă influența cehă, traducerea fiind făcută exclusiv pe baza textului latin al *Vulgatei*. Asta înseamnă că termenul *varsa* (astăzi ieșit din uz, fiind folosit în locul lui cuvântul *báló*) în secolele XIV-XV era folosit în mod curent, deci nu trebuie nepărat să presupunem o influență directă a Bibliei de la Drezda în cazul traducerii maghiare (*ibid.*: 648-651).

Termenul latin *publicanus* („vameș”) în *Codexul de la München* este redat de mai multe ori sub forma *jeles būnös*, *jelenvaló būnös* („păcătos mare, păcătos vădit”). Hadrovics (1994: 28) explică această traducere prin influența bibliei germane a lui Viler¹², unde *publicanus* este redat prin *offener sündler*, *offenbarer sündler* („păcătos evident”). Cauza acesteia

¹² Este vorba despre o traducere germană a Noului Testament păstrată într-o copie făcută de către Johannes Viler în anul 1435. Manuscrisul se află la Bayerische Staatsbibliothek München, la cota Gm 5018.

traduceri este faptul că traducătorii germani, căutând sensul cuvântului *publicanus*, au făcut o legătură cu un alt termen latin, *publicus*, și astfel sensul termenului *publicus* a fost transferat și asupra cuvântului *publicanus*. Însă *publicanus* este redat cu termenul *nyilvánvaló bűnös* („păcătos public, evident”) și în acele traduceri biblice maghiare, în cazul cărora traducerea s-a făcut în mod evident numai pe baza textului latin, fără folosirea vreunei surse germane, ca, de exemplu, *Codexul Jordánszky* (1516-1519) sau Noul Testament al lui Pesti Gábor (1536). Deci confundarea sensului celor doi termeni, *publicanus* și *publicus*, nu trebuie neapărat pusă pe seama influenței germane, fiindcă această confuzie se putea întâmpla și sub pana traducătorului maghiar (Forgács 1997: 268). Două situații perfect analogice cu cea prezentată mai înainte în legătură cu termenul *întunerece*.

Cum putem să explicăm aceste analogii fără să presupunem o influență directă între textele biblice redactate în diferite limbi? Înainte de a exista traduceri maghiare ale Bibliei, preoții, în timpul liturghiei, când citeau pasaje din Biblie, traduceau direct textul latin în maghiară pentru enoriași. Astfel s-a format un lexic biblic maghiar care era transmis pe cale orală de la preot la preot. Deci traducerea Bibliei, mai precis a unor fragmente biblice, în primul rând a acelor care erau cel mai des folosite în timpul liturghiei (Psaltirea și Noul Testament), a existat la început în formă orală. Atunci când unii traducători s-au apucat să noteze și în scris textul tradus în maghiară, pentru redarea termenilor latini s-au recurs la lexicul deja obișnuit al acestei tradiții orale. În acest lexic oral, bineînțeles, existau termeni proveniți și din alte limbi (latină, slavonă, cehă, germană), mai ales datorită faptului că și acei preoți care erau primii traducători ai textelor biblice trebuia să fi fost literați erudiți. Or, în secolele XV-XVI erudiții maghiari mergeau la universitățile din Viena, Praga și Cracovia, familiarizându-se astfel cu lexicul biblic oral ceh, polon sau german. Astfel, termenii comuni prezenți în textele biblice traduse în diferitele limbi vernaculare nu dovedesc neapărat o influență directă între traduceri în cauză, ci de cele mai multe ori provin din această tradiție lexicală biblică comună¹³.

Rămâne, însă, o întrebare deschisă: a existat și în cultură românească această oralitate secundară sau nu? Adică preoții români au tradus și au explicat enoriașilor textul slavon în mod oral, sau nu? Câți dintre preoții români erau în stare, în secolele XV-XVI, să citească și să înțeleagă textul slavon? Din secolele XV-XVI, despre nivelul de alfabetizare a preoților români nu avem nicio sursă. Cred, însă, că în această perioadă și în ariile românești slujba religioasă se baza în mare parte pe oralitate, adică preoții învățau pe de rost principalele texte liturgice, pe care le recitau în timpul slujbei. Așa cum am văzut mai sus, studenți români la vremea respectivă în universitățile central-europene (Praga, Cracovia, Viena) nu prea existau. Din această cauză, cred că în lexicul biblic oral românesc termeni proveniți din alte limbi

¹³ Vezi în acest sens Madas (1995: 651), Tarnai (1981: 21-23).

(germană, cehă, eventual maghiară) puteau să pătrundă numai într-un mediu multi-etic și multilingvistic. Din aceste considerente am optat pentru „Rutenia” (adică Moldova de Nord și Maramureșul) ca locul de geneză al TSR.

Am amintit deja că Ion Gheție (1979: 271) a formulat ideea conform căreia textul din TSR „ar putea fi reproducerea, în alfabet chirilic, a unei traduceri scrise inițial cu litere latine și ortografie maghiară”. În orice caz, textul Evangheliei românești dus de către acel erudit moldovean misterios în 1532 la Wittenberg trebuia să fi fost scris cu litere latine, fiindcă la Wittenberg nu existau la vremea respectivă litere chirilice pentru tipărire. (Indignarea citată în scrisoarea lui Nicolaus Pfulger era deci justă, pentru că în 1491 deja funcționa o tiparniță chirilică la Cracovia)¹⁴. Mai târziu, traducătorii sau utilizatorii din „Rutenia” ai textului românesc, aflându-se că la Sibiu funcționează o tipografie românească înzestrată cu litere chirilice, au dus manuscrisul în orașul săsesc. Varianta scrisă în dialectul nord moldovenesc cu litere latine înainte de tipărire a fost copiată cu litere chirilice de către un diac bănățean sau hunedorean, astfel se explică puternicul caracter dialectal sud-transilvănean al textului final.

5. Concluzii

Această teorie este total opusă față de cea a lui Gheție și Mareș, care, așa cum am mai amintit deja, susțineau că traducerea s-a făcut în sudul Ardealului datorită unei mișcări protestante timpurii din Banat-Hunedoara. Prin presupunerea unui copist bănățean sau hunedorean, însă, se poate anula foarte ușor această contradicție. În plus, dacă acceptăm teoria genezei bănățene-hunedorene atunci devine aproape inexplicabilă influența cehă și cea polonă asupra traducerii românești. În sprijinul genezei nord-moldovenești între timp au fost depistate și alte dovezi filologice¹⁵. Concluzia mea este, deci, că *Tetraevanghelul de la Sibiu* a fost tradus undeva în Maramureș și în nordul Moldovei, într-o zonă multietnică și multilingvă, textul fiind transcris mai târziu în sudul Ardealului în dialectul bănățean-hunedorean. Analogiile filologice între textul românesc și între textul ceh al Bibliilor de la Drezda și de la Olmütz, precum și cu cel german al Bibliei lui Mentelin nu se explică prin folosirea directă a acestor surse de către traducătorii/redactorii români, ci prin existența unui lexic religios (biblic) oral multilingv comun folosit reciproc și alternativ de către preoții mai instruiți care trăiau într-un astfel de mediu multicultural.

¹⁴ Vezi în acest sens Demény (1969: 548).

¹⁵ Tasmowski (2009: 336) a atras atenția asupra faptului că în *Tetraevanghelul de la Sibiu* Duminița Floriilor este desemnată cu termenul *Stavule Florii* sau *Staule Florii*. Faptul că această denumire este localizată aproape exclusiv în Maramureș, Crișana, nordul Transilvaniei și al Moldovei, însă lipsește din sudul Transilvaniei este „o dovadă în plus despre caracter[ul] moldovean (sau nord-transilvănean) al unuia (sau al unora) din traducători/revizori/typografi” ai *Tetraevanghelului de la Sibiu*.

BIBLIOGRAFIE

A. Surse

- Analecta* = *Analecta monumentorum Hungariae*, tom. I, Franciscus Toldy (ed.), Pesthini, 1862.
- Biblia Olomoucká* = *Biblia paleobohema Codicis Dresdensis ac Olomucensis*, tom. I, edidit Valdimír Kyas, Pragae: Academia, 1981.
- Călători*, I = *Călători străini despre țările române*, vol. I, Maria Holban (red.), București: Editura Științifică, 1969.
- CETRV = *Corpusul electronic al textelor românești vechi (1521-1640)*, <http://textvechi.ro/web/guest> [22.10.2020].
- Jordánszky-kódex* = *A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről: 1516-1519*, Lázs Sándor, Ács Pál (kiad.), Budapest: Helikon, 1984.
- Luther* = *Die Bibel nach der Übersetzung Martin Luthers*, Suttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1985.
- Mentelin* = *Die erste deutsche Bibel*, Band I (Evangelien), W. Kurrelmeyer (hrsg.), Tübingen, 1904, <https://archive.org/details/diersteddeutsch00kurrgoog/page/n9/mode/2up> [10.10.2020].
- Müncheni Kódex* = *A Müncheni Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt* („Codices Hungarici” VII), Nyíri Antal (szerk.), Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- Murzynowski* = *Noul Testament*, Stanislaw Murzynowski, Jan Seklucjan (trad.), Królewiec (Könisberg), 1551, <https://ewangelie.uw.edu.pl/teksty?y=1551&g=1&c=26> [10.10.2020].
- Pesti, *Új Testamentum* = Pesti Mízsér Gábor, *Új Testamentum magyar nyelven* [1536], Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXIV, Hubert Ildikó (kiad.), Budapest: Balassi Kiadó, 2002.
- TESz = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*, vol. III, Benkő Loránd (szerk.), Budapest: Akadémia Kiadó.
- TSR = *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu 1551-1553*, ediție de Emil Petrovici și Demény Lajos, București: Editura Academiei R.S.R., 1971.

B. Literatură secundară

- Agrigoroaci, Vladimir, 2018, „Le faux problème hussite dans la littérature vieil-roumaine”, în *Receptarea Sfintei Scripturi: între filologie, hermeneutică și traductologie. Lucrările Simpozionului Național „Explorări în tradiția biblică românească și europeană” VII, Iași, 18-20 mai 2017*, Eugen Munteanu et al. (ed.), Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 77-99.
- Benga, Daniel, 2003, *Marii reformatori luterani și Biserica Ortodoxă. Contribuții la tipologia relațiilor luterano-ortodoxe din secolul al XVI-lea*, București: Editura Sofia.
- Camară, Iosif, 2011, „Versiunile românești ale rugăciunii *Tatăl nostru* din secolul al XVI-lea în raport cu originalele lor slavone”, în *Receptarea Sfintei Scripturi, între filologie, hermeneutică și traductologie. Lucrările Simpozionului Național „Explorări în tradiția biblică românească și europeană”, Iași, 28-29 octombrie 2010*, Eugen Munteanu et al. (ed.), Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 36-52.
- Daniel, Cristian, 2007, „Misiunea husită în Moldova”, în *Altarul Reînțregirii* 12 (2), 145-185.
- Demény, L., 1969, „L'imprimerie cyrillique de Macarios de Valachie”, în *RRd'H* 8/ 3, 549-574.
- Demény, Lajos, 1971, „Evangeliarul slavo-român de la Sibiu – prima tipăritură în limba română cunoscută până azi”, în *Evangeliarul slavo-român de la Sibiu (1551-1553)*, Emil Petrovici, Demény Lajos (ed.), București: Editura Academiei R.S.R., 22-98.

- Diefenbach, Laurentius, 1857, *Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis*, Francofurti ad Moenum, 1857.
- Florescu, Ioan-Florin, 2010, „Le Tétravangile de Sibiu (1551-1553). Nouvelles informations sur les sources de la première traduction en roumain des Évangiles”, în *Biblicum Jassyense. Journal for Romanian Biblical Philology and Hermeneutics* 1, 35-88.
- Florescu, Ioan-Florin, 2015, *În multe chipuri de Scripturi. Studii de traductologie biblică românească*, Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Forgács, Tamás, 1997, „Észrevételek Hadrovics Lászlónak 'A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága' című tanulmányával kapcsolatban”, în *Magyar Nyelv* 93/ 3, 266-271.
- Galamb, György, 2009, „A Huszita biblia és a ferencesek. Megjegyzések az első magyar bibliafordítás kérdéséhez”, în *Egyháztörténeti Szemle* 10/ 2, 3-12.
- Gheție, Ion, 1966, „Considerații filologice și lingvistice asupra Tetraevanghelului din Petersburg”, în *Studii și cercetări lingvistice* 17/ 1, 47-81.
- Gheție, Ion, 1977, „În legătură cu versiunile moldovenești din 1532 ale Evangheliei și Apostolului”, în *Limba română* 26/ 2, 187-192.
- Gheție, Ion, 1979, „Evangheliarul de la Sibiu și textele românești scrise cu litere latine și ortografie maghiară”, în *Limba română* 28/ 2, 165-172.
- Hadrovics, László, 1994, *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága* („Nyelvtudományi Közlemények” 138), Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Haraszi Szabó, Péter/ Kelényi, Borbála/ Szögi, László, 2017, *Students from Hungary at the Universities of Prague and Krakow 1348-1525*, vol. II, Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára – MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport.
- Haraszi Szabó, Péter, 2018, „Az egyetemek szerepe a huszita propagandában. A huszizmusra reflektáló írások a 14-15. századi Magyarországon”, în *A könyv és olvasója. A 14-16. századi könyvkultúra interdiszciplináris megvilágításban*, Fábíán Laura, Lovas Borbála, Haraszi Szabó Péter, Uhrin Dorottya (szerk.), Budapest: MTA – ELTE HECE, 116-131.
- Huttman, Arnold/ Binder, Pavel, 1968, „Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român”, în *Limba și Literatură* 16, 146-174.
- Korompay, Klára, 2017, „Egy nyitott kérdés több tudományterület metszéspontján az ún. Huszita Biblia”, în *Husz János és a huszizmus hatása a magyarországi művelődésben*, Kovács Eszter, Mészáros Andor (szerk.), Esztergom-Budapest: Szent Adalbert Közép- és Kelet-Európa kutatásokért Alapítvány – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék – Vallástudományi Központ – OSZK, 53-69.
- Madas, Edit, 1995, *Hadrovics, László: A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága*, Budapest, 1994 (recenzie), în *Irodalomtörténeti Közlemények* 99/ 5-6, 648-651.
- Madas, Edit, 1998, „Középkori bibliafordításainkról”, în *Iskolakultúra* 8/1, 48-54.
- Mareș, Alexandru, 1966, „Observații cu privire la Tetraevanghelul din Petersburg”, în *Limba română* 16/ 1, 65-77.
- Mareș, Alexandru, 1982, „Originalele primelor traduceri românești ale Tetraevanghelului și Psaltirii”, în *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, Ion Gheție (coord.), București: Universitatea din București, Institutul de Lingvistică, 183-207.
- Monok, István/ Zvara, Edina/ Mârza, Eva, 2008, *Humanistes du bassin des Carpates I. Traducteurs et éditeurs de la Bible* („Europa Humanistica” 5), Turnhout: Brepols.

- Szabó, Flóris, 1989, „Huszita-e a Huszita Biblia? Bíráló és útkeresés”, în *Irodalomtörténeti Közlemények* 93/ 2, 118-129.
- Tarnai, Andor, 1981, „Szóbeliség – latinság – írásbeliség”, în *Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*, írta és összeállította Tarnai Andor és Csetri Lajos, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 10-33.
- Tasmowski, Liliane, 2009, „În ajunul unei ediții transliterate și electronice a Tetraevanghelului bilingv slavo-român de la Sibiu”, în *Per Teresa. Obiettivo Romania. Studi e ricerche in ricordo di Teresa Ferro*, vol. 2, Giampaolo Borghello, Daniela Lombardi, Daniele Pantaleoni (ed.), Udine: Forum Editrice, 327-338.
- Tonk, Sándor, 1979, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest: Kriterion Kiadó.
- Verkholantsev, Julia, 2008, *Ruthenica Bohemica. Ruthenian Translations from Czech in the Grand Duchy of Lithuania and Poland* („Slavische Sprachgeschichte” 3), Berlin: Lit Verlag.
- Wodecki, Bernard, 1998, „Polish translations of the Bible”, în *Interpretation of the Bible*, Jožc Krašovec (ed.), Ljubljana – Sheffield: Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti – Sheffield Academic Press, 1201-1235.
- Zvara, Edina, 2003, *Az keresztény olvasónak. Magyar nyelvű bibliafordítások és –kiadások előszavai és ajánlásai a 16-17. századból* („Régi Magyar Könyvtár Források” 14), Budapest: Balassi, 180.